

## „ördögök és istenek a gépek”

Ember, technika, költészet. Szabó Lőrinc és Kassák Lajos

– előadás –

A századfordulót követő első évtizedekben nem csak az avantgárdot, nem csak az izmusokat érdekelte a technika és annak jelenléte, befolyása a világra, hanem magát a kései modernségként leírható teljes irodalmi korszakot. Technika alatt a modern értelemben, azaz az ipari forradalom utáni technikát értették, amelyről közlekedési összefüggésben Petőfi vagy Baudelaire is megemlékezett költeményeiben. Az ipari társadalmak bonyolult és szerteágazó politikai, gazdasági, ökológiai, várostopográfiai és művészeti praxisai abban a tekintetben összeformni látszanak, hogy egyik sem marad érintetlenül a technikától, illetve a technika nyújtotta kihívásoktól. A korszerű masinák elterjedése mindenekelőtt a közlekedésben-helyváltoztatásban, de rajta keresztül a gazdaságban és a politikában érezteti a hatását, de legalább ennyire meghatározó (és ezzel összefüggésben lévő) módon a hadviselésben és a telekommunikációban, a technikai médiumokban. A korszak technikai közt a művészetek praxisai azért nyernek kitüntetett jelentőséget bölcséleti horizontban, mert oly módon kellett reflektálniuk saját keletkezésük és mibenlétük feltételeire, hogy közben az *emberről* való gondolkodás mintázatait se hagyják el. A korszak két alkotója, Szabó Lőrinc vagy Kassák Lajos esetében – noha eltérő poétikákat műveltek, és a szemléletük is eltért a művészeteket illetően – az *ember* ugyanúgy kitüntetett alakzata a művészetnek, mint mondjuk a klasszikus modernség vallomásos karakterű lírai énje akár Adynál, Babitsnál vagy éppen a korai Kosztolányinál, noha az ördögök és istenek világában a gépeknek mind nagyobb szerep jut – annak ellenére, vagy azt figyelembe véve, hogy Szabó Lőrincnél vagy Kassáknál a gép még messze nem ember, sokkal inkább technika.

Arra kérdésre, hogy hol kezdődik a technika, Szabó Lőrincnek egyértelmű válasza van: lírai értelemben technikai témának tekinti a felhőkarcolót vagy a fecskéfészket ugyanúgy, miként a fejszét, a kenyérsütésnek, a gályaépítésnek vagy a földművelésnek is technikája van.<sup>1</sup> A techné szó időbeli értelemben nem az ipari társadalmak attribútuma, így módon akkor sem vonható az *idegenség* horizontjába, ha a korszak irodalmának témái közt atipikusnak vagy idegennek, azaz *költőietlennek* tűnik föl. „A materializmus és a materialista szónak ma egészen új értelmet kellene adnunk. Az anyag, az anyagi világ a legnagyobb csoda, amellyel csak találkozhatunk. A technika pedig – a technika szinte kultikus szolgája, papja ennek az új csodának.”<sup>2</sup> Azt, hogy mi lenne az anyagságok elgondolásának új belátása, a technika pedig milyen közvetítőként vagy közegként lépne föl ebben a felfogásban, a költészethez való, Szabó Lőrincnél és Kassáknál is jól tetten érhető változó viszonyulás adja meg a lehetséges választ. A technika, így módon beleértve, az újkor anyagság „miért volna száraz vagy költőietlen?”, teszi fel a retorikai kérdést Szabó Lőrinc.<sup>3</sup> E szerint az elgondolás szerint a mozdony, a repülő, a gépkocsi esztétikai távlatot nyer, ugyanúgy, ahogyan a görög–római hitregék Vulcanusa és Etnája a tűzhányók belsejébe magát az ördögöt helyezték. „[...]

<sup>1</sup> Szabó Lőrinc, *Technika és költészet* [1944] = BEDNANICS Gábor – BÓNUSZ Tibor (szerk.), *Kulturális közegek. Médiumok a 20. század első felében Magyarországon*, Ráció, Budapest, 2005, 78–82, 80.

<sup>2</sup> Uo., 79.

<sup>3</sup> Uo.

a költők mégis valósággal technicizálták: Vulcanus rőt kohóit és a küklopszok roppant műhelyeit helyezték bele”.<sup>4</sup> „Mióta kiürültek az egek és a tudomány [...] leleplezte a mindenség misztikumát, azóta új misztériumokkal telt meg a mérhetetlen űr éppúgy, mint a parányi vízcsepp, sőt a legkisebb paránynál parányibb atom.”<sup>5</sup> Vulcanus kohói, az ördög és a küklopszok műhelyei helyett a tudós feltárás tölti meg misztikummal az eget és a földet, e feltárás eredményeképp új kohók és új műhelyek létesülnek, a valóságos és bejárható kohókban és műhelyekben pedig a technika, az anyag és a tudomány papja lakozik. Szabó Lőrinc érvelésében mindennek nincsen se ahumán, se determinisztikus vagy kultúrpeszsimista vetülete, és ebben a művészetnek van kitüntetett szerepe. A költészet ugyanis témává teszi a gépet és a technikát, azért, mert kontinuitás feltételezhető és érzékelhető a technika aspektusai közt: a kohó már a vonatot hozza létre és a vonatot táplálja, Daidalosz elképzelt szárnyai helyett pedig a gépmadár testében zajlik a valóságos utazás ott, „ahol régen csak álmok / jártak s mennydörgő istenek” (*Reggeltől estig – Egy repülőutazás emléke – II.: A szálló vasban*). A mennydörgő istenek, küklopszok és ördögök helyett gépek dolgoznak, a technika valóságossá válása azonban nem szabadítja meg a gépeket a fenti és lenti misztériumok eredetétől. Olyannyira nem, hogy isten–ember–gép teremtményi hármásában valamennyi rendelkezik e misztérium attribútumaival, egészen az azonosság kiterjesztéséig:

*Azóta vas, ha vasra, tűz  
vagyok, ha tűzre nézek,  
s hiszem, hiszem, hogy ördögök  
és istenek a gépek.*

– így a *Gépek* című vers záró strófája. Az a konkrét és egyértelmű célkitűzés tehát, amely Szabó Lőrinc *Technika és költészet* című esszéjében megfogalmazódik, nevezetesen a lírai témák magától értetődő expanziója a technika, a matéria, a gép irányába, annak a belátásnak ad hangot, hogy az egykori misztériumok, az ördögök és istenek territóriumát immár gépek és ipari technikai eszközök népesítik be, melyek maguk is nemcsak, hogy magukra öltik e régi ördögök és istenek jegyeit, de az ember tekintete előtt azokká is változnak. A *Gépek*ben az eredetileg gyermeki perspektíva időbeli folytonosságot mutat a felnőtt vallomástevével – *Azóta vas, ha vasra, tűz / vagyok, ha tűzre nézek* –, a gépek misztériuma pedig nyomatékkal hívó hitbéli pricipumot nyer az egykori misztériumokkal való azonosságban.

Valóságos technikák mellett ugyanakkor léteznek immateriális technikák is, mégpedig a gondolkodás technikája vagy a művészetek technikája. „Költészet és technika – írja Szabó Lőrinc említett esszéjében – két testvér, két édestestvér, s egyek a művészetben, a teremtésben, abban, hogy igazi mivoltukban mindig valami újat hoznak a világba, valamit, ami – olyan formában – még nem volt.”<sup>6</sup> E koncepció ugyan tartalmazza az innováció mozzanatát, azonban nem tematikai értelemben. Ami megújuló erővel bír a költészet számára, az a technika és ember szituáltsága. „A főtéma mindig az ember a költészetben s a technikai versek, képek, szobrok és zenedarabok végeredményben valamennyien emberi

---

<sup>4</sup> Uo., 80.

<sup>5</sup> Uo., 79.

<sup>6</sup> Uo., 81.

megnyilatkozások. [...] Ami az emberen túlmegy, az programköltészet, programművészet volna, nem kérünk belőle.”<sup>7</sup>

A művészi-lírai közlésfolyamat e konstellációban megtartja humán kondícióit és irányait, és viszonyulást keletkeztet anyaggal, technikával, géppel. Az esztétikaim megkülönböztetés eltörlését követően is eme „új misztériumok” papra szorulnak, mégpedig a technika papjára, akihez az ember nem gyónni, de önmagát újrafelismerni és újraalkotni jár. A vasra, tűzre a pillantását odafordító ember új ördögöket és új isteneket lát, ezekben pedig saját magát.

Mindehhez képest némiképp meglepő, hogy egy programosnak tetsző modalitás egészen hasonló szemléletben gyökerezik deklaratíve. Az *új versről* címmel értekezést papírra vető Kassák például a verset „embertől elinduló és emberhez megtérő objektumnak” tartja, mely „inkább kozmikus, mint társadalomszemlélet eredménye”.<sup>8</sup> Kassák elszakítja a költői művet attól a szociális közegetől, amelyben előáll, és olyan egységet tulajdonít neki, amely kizárólag az egyénből fakad és oda is csatol vissza, de leképezi a kozmosz beláthatatlan tartományát, mert belőle fakad. A „rég”i” verssel – azaz a nyugatos lírával – szembeállítva az egyén érzelmi-affektív kivetüléséből születik az „új” vers, melynek szavai, miként azt Kassák ekkor kvázi valamennyi írásában (de még a 12. számozott versben is) elsüti, „nem az értelem szürke teherhordói”, hanem „nyers, a költő érzései szerint alakítható anyag”.<sup>9</sup> A Kassák-féle versfelfogás lényegében a fiziológiát materializálja a költői nyelvben, sőt egy helyütt, nem szokatlan módon, geometrizálja azt: az „élet forrásához” visszatérő művészi alkotás új, de minden szerkezet alapjául szolgáló, „összetartó konstrukciója a geometria”.<sup>10</sup> De legyen szó aktivizmusról, kubizmusról vagy konstruktivizmusról, a művészetek humán eredete és célja következetesen rögzül abban a kozmikus vagy geometrikus-konstruktivista szisztémában, amely úgy társadalmi, hogy fölötte áll az egyszeri valóságnak (az új művészet „tiszta realitás”), valamennyi technikája pedig az embert feltételezi és kódolja: „A művészi alkotás – írja A konstruktivizmusról című értekezésében –, ha kritikai analízissel nyúlunk hozzá, a művészhez mint emberhez vezet vissza bennünket, az ember pedig társadalmi lény, és magától értetődik, hogy a művészi alkotás nem jelenthet egyebet, mint magát a körülöttünk levő világot és ebben a világban bennünket, érző, gondolkodó s cselekvő embereket. [...] Ez az emberi tartalom a művészi alkotás tartalmi eleme (és nem a politikai jelszavak vagy a filozófiai ötletek stb.), és ezen kívül jön a mű a maga egészében mint formaharmónia.”<sup>11</sup>

Innen tekintve magától értetődőnek tűnik, hogy Kassák művészetszemléletében nem annyira a ráció, a gondolat vagy az eszme, illetőleg poétikai-retorikai tekintetben a jelentésképződés mikéntjén és folyamatán van a nyomaték, hanem egyfajta közvetlenségen, amely egyúttal a mimetikus művészetértést is felszámolja, amennyiben koncepcionálisan és performatíve elutasít minden reprezentációs metodikát, legyen az produkciós vagy befogadói érdekeltségű.<sup>12</sup> Az egyetlen stabil és körülírható pontnak a „tiszta realitás” e sajátosan avantgárd szempontrendszerében érdekes módon az ember tűnik, amelytől mint kiinduló- és végponttól ez „új művészet” nem szabadult meg, de nem is törekszik megszabadulni tőle. Ellenkezőleg: megszabadítva azoktól a kötöttségektől, amelyeket a

---

<sup>7</sup> Uo., 82.

<sup>8</sup> KASSÁK Lajos, *Az új versről* [1927] = *Kassák Lajos válogatott művei* I., Szépirodalmi, Budapest, 1983, 590.

<sup>9</sup> Uo., 591.

<sup>10</sup> KASSÁK, *Jegyzetek az új művészetéhez* = Uo., 855.

<sup>11</sup> KASSÁK, *A konstruktivizmusról* = Uo., 858.

<sup>12</sup> Vö. KASSÁK, *A korszerű művészet él* = Uo., 878 skk.

„gondolkodó” és „szépelgő” művészet rótt rá, az ember végre az lehet, ami. A jelentésképződés immateriális jármától, ahogy Kassák mondaná, megszabadult művészet itt egy tartalmi-formai felszabaduláson megy keresztül, ahol a művészi anyag az e felszabadulásként értett „tisztá realitás” alakjában viszi színre az embert.

Kassáknál a „kiürült eget” a kozmosz tölti be, amely ennek az enigmatikus emberi energiának a cseppet sem üres tere. Szabó Lőrinc és Kassák Lajos szemléleti párhuzama, az emberi entitásnak a centrális képze, azonban különböző technikáknak enged teret. A matéria törekvése Kassáknál egy nem kevésbé istentelen anyag, a nyelvi materialitás – legalábbis elgondolásában, víziójában előállított – jelenléte, Szabó Lőrincnél pedig a gép és a technika, melyek a líraiság új médiumaként is érthetők. Ez az új médium azonban még mindig megszakítatlan és elválasztatlan viszonyban van az emberrel, humán kondíciók közt dinamizálódik. A technika, a gép története e helyütt az ember, valamint a költészet története is, ha a kohókat más működteti is, és mást állítanak elő.

Ahol egykor Daidalosz szárnyai vetettek árnyékot, ott ma, a „kiürült égen” a „szálló vas” pillantható meg, és ebben a szembesülésben, csakúgy, mint a kohó előállította és működő mozdony belében, az élet felszabadulásának tapasztalata uralja a líranyelvet.

*Mindig mondtam, hogy él a vas,  
mindig mondtam, hogy minden él:  
valaki visz most, az anyag  
vagy valamely más nagy Vezér!  
Óh boldog kiszolgáltatottság!  
„Sorsod elindult, rabja vagy.”  
Sohse tudtam ily tisztán hinni,  
sohse voltam még ily szabad.*

A repülés fiziológiai élményének megörökítése mellett a Reggeltől estig záróstrófája a technika és a gép, de a költészet szabadságát is színre viszi, mégpedig egymással összefüggésben. Technika, gép és ember, költészet szinekdochikus mintázatba rendeződik, amikor a kiürült eget a repülő, a szálló vas foglalja el, gyomrában az emberrel. Daidalosz hiú álma, az egykori ördögök és istenek, küklpszok helyén az élő vasat és az élő embert találjuk, melyek szabaddá teszik egymást. Költészettörténeti vonatkozásban a szóban forgó szabadság e „technikai” csere révén keletkezhetett, amely által az ég, ily módon a költészet újra benépesülhetett.